

յայտնի և սիրելի անունների, Գր. Նարեկացի, Խաչատուր Աբովյան (Երևանի բերդը), Պետրոս Դուրեան (Իմ վիշտը), Սմբատ Շահազիզեան (Երկու մուսա), Գամ. Քաթիպա (Օրոր), Պէշխեթալեան (Կոյսի քնարը և Չէյթունցի աղջիկը)։ այս բոլորը շատ լաւ, բայց հասկանալ չը կարողացանք, թէ ինչ գործ ունի սրբանց մէջ մի վահրամ Սվաջեան, որ անուանուած է poète et musicien—բանաստեղծ և երաժիշտ, մինչդեռ նա գեղարուեստական այդ երկու ճիւղերի մէջ էլ մի առանձին աչքի ընկնող տեղ չի բռնում, որ իրաւունք ունենար օտարների առաջ հանդիսանալ իբրեւ հայ տաղանդի մի ներկայացուցիչ։ Պ. Չոպանեան շարունակում է կարօտ մնալ զրական չափի, որ նրան միշտ ձգում է յաւալի չափազանցութիւնների մէջ։

Ա. Ա.

ՉԾ) ՄԻՔԱՅԷԼ ՓԱՇԱ ՓՕՐԹՈՒԳԱԼ.—Էնդիշէի վարդապետի վասն Վարդանանց և Հայոց Պատերազմի և Քննադատութիւնք։ Վիեննայի, 1902, 455 եր., դինը 5 ֆրանկ։

Չորս տարի ու կէս առաջ, 1897-ի վերջերում, վախճանուեց Կ. Պօլսում Միքայէլ փաշա Փօրթուգալ, սուլթանի անձնական գանձի մինիստրը։ Ահա այդ բարձրաստիճան պաշտօնեան է գրել այն գիրքը, որի վերնագիրը գրինք վերնում։ Մինիստր և հայ գրող։ Սա հրաշքի նման մի բան է երևում, քանի որ հայը, հէնց որ մի քիչ սկսում է բարձրանալ ծառայութեան աստիճաններով, պարտք է համարում կտրել իր բոլոր յարաբերութիւնները իր ազգի հետ, օտարանալ ամենահիմաւոր կերպով։ Միքայէլ փաշա Փօրթուգալ այն զարմանալի, ուղղակի անգիւտ անհատներից է, որոնք փառքի բարձրութեան զագաթնակէտին համեմուտց յետոյ էլ այնքան մօտ են մնում իրանց ազգութեան, որ նոյն իսկ գրքեր էլ են գրում։ Գուցէ շատ զարմանալի չը լինի այս հանգամանքը, եթէ նկատի առնենք որ Փօրթուգալ փաշան Հ. Սլիշանի աշակերտն էր։

Ամենից հետաքրքրականն այն է, ի հարկէ, թէ ինչ է տուել իր գրական աշխատութեան մէջ այդ մինիստրը։ Նա վերցրել է Եղիշէի պատմութիւնը, բացատրել, քննել է։ Եւ ստացուել է մի աշխատութիւն, որը ամենայն իրաւունքով կարող ենք մի գանձ համարել մեր պատմագրական գրականութեան համար։

Եթէ մեր բոլոր հին մատենագիրները այդպիսի խոր հըմ-

տուութեամբ, նուրբ ըմբռնողութեամբ, այդքան տաղանդաւոր կերպով քննուած ու բացատրուած լինէին, այսօր մենք կարող կը լինէինք սպասել որ հայոց պատմութիւն գրելու ժամանակը եկել է, պատմութիւն, որ կը լինէր զիտութեան համապատասխանող մի գործ, որ կը տար, վերջապէս, մեր անցած կեանքի նկարագիրը: Դժբախտաբար, մեզմանում հին մատենագրութիւնը դեռ չարունակուած է մնալ անմշակ, հում նիւթ, դեռ չը քննուած, չը ուսումնասիրուած: Մեզմանում աւելի խժժանքներով, բժախնդրութիւններով, բառակերութեամբ են զբաղուած, քան լուրջ օգտակար աշխատութեամբ: Միքայէլ փաշան մի շատ գեղեցիկ դաս է տուել մեզ: Իր պաշտօնական զբաղմունքների մէջ նա գտել է ազատ ժամեր, առանձնացել է իր գրադարանում եւ աշխատել է Եղիշի քննութեան վրայ ամբողջ ութ տարի— Որքան բարեխղճութիւն, որքան բազմակողմանի հմտութիւն է նա ցոյց է տուել այդ աշխատութեան մէջ, որքան շատ լոյս է թափել հինգերորդ դարի կրօնական պատեւրադմի պատմութեան վրայ:

Նկատենք այստեղ Փօթուզալ փաշայի, իբրեւ մի պատմական աշխատութիւն քննողի, թանկագին յատկութիւնը: Նա ուսումնասիրել է ամբողջ գրականութիւնը, ուսումնասիրել է Եղիշէն իր բոլոր հանգամանքներով: Նա գիտէ հին և նոր պարսկերէն, լաւ ծանօթ է ոչ միայն հայ հետազօտողների գործերին, այլ և այն ընդարձակ գրականութեան, որ գոյութիւն ունի Եւրոպայում Պարսկաստանի և առհասարակ Արեւելքի հին պատմութեան մասին: Փօթուզալ փաշան շատ տեղ զիմում է արաբական աղբիւրներին, սանսկրիտ, պէհլւի լեզուների օգնութեամբ բացատրում է շատ մութ տեղեր և անծանօթ պաշտօններ: Ամեն ջանք գործ է դնում երկրի ներքին կեանքի հանգամանքները բացայայտելու, մանաւանդ մեծ խնամք և հմտութիւն է ցոյց տալիս աշխարհագրական դիրքերը որոշելու, անունները պարզելու մէջ: Այս բոլորը դեռ այնքան մեծ նշանակութիւն չունի, որքան քննադատի այն սուր հայեացքները, նրբամտութիւնը, որոնք երևան են գալիս քաղաքական դէպքերի բացատրութեան և լուսաբանութեան մէջ: Մեր հեղինակը շաբլոնական հետազօտողներից չէ. Պարսկաստանի, Յունաստանի բռնած դիրքերը ուսումնասիրել է նա ոչ թէ ազգային նեղ ու սահմանակ աղբիւրներով միայն, այլ և այն փաստերով, որ տալիս է ընդհանուր պատմութիւնը: Իբրեւ դատաւոր նա անաչառ է, չէ վարակուած կոյր հայրենամոլութեամբ, կղերական տենդենցիաներով, թէև, պէտք է ասել, տեղ-տեղ շատ զգույշ է և այդ զգուշութիւնը աւելորդութեան է հասնում:

Աշխատութիւնը կատարուած է այսպիսի ծրագրով:

Գրքի 158 երեսը «Նախադրութիւնն է» Այդտեղ հեղինակը պատկերացնում է Հայաստանի զրուծիւնը և յարաբերութիւնները պարսիկների և յոյների հետ՝ Արշակունեաց թագաւորութիւնը վերջնալուց յետոյ, բնորոշում է գործող անձինքներին, լուսարանում է հոսանքները, կարգերը հայոց աշխարհում: Այսպէս, նա ցոյց է տալիս, որ քաղաքական իշխանութիւնը իրաւել ընդհարում էր նախարարական տներին հետ: Հինգերորդ դարի շարժման մէջ նշանաւոր է այն հանգամանքը, որ Հայաստանում այդ ժամանակ աւելի խիստ էր որոշուել յունական և պարսկական կուսակցութիւնների սուր ընդդիմադրութիւնը: Յունական կուսակցութեան պարագլուխն է, ինչպէս և ամբողջ չորրորդ դարի ընթացքում, Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմը, որի ներկայացուցիչն էր Վարդանը: Զօրեղ էր այդ կուսակցութիւնը մանաւանդ այն պատճառով, որ Մամիկոնեանների հետ խնամիական և ազգականական կապերով կապուած էին շատ նշանաւոր նախարարական տներ:

Շատ հետաքրքրական է հեղինակի վերաբերմունքը դէպի Վասակ Սիւնին: Արդէն Գարագաշեանը իր «Քննական Պատմութեան» մէջ փորձել է ցոյց տալ Վասակին ոչ այնպէս, ինչպէս նկարել են Եղիշէն ու Փարպեցին: Մեր կղերական պատմագիրները Վասակին հռչակել են իբրև մի զգուշի, ստոր դաւաճան և մատնիչ: Քննական պատմութիւնը, վերաբերուելով այդ պատմագիրներին՝ այնպէս, ինչպէս հարկաւոր է, Վասակին անձնաւորութեան մէջ տեսնում է պարսկամոլ կուսակցութեան ներկայացուցիչ, կուսակցութեան, որ հարկաւոր էր համարում հաշտ ապրել Պարսկաստանի հետ, վտանգի չենթարկել Հայաստանի ապստամբութեան և դիմադրութեան միջոցով: Մենք կարող ենք հաւանել կամ չը հաւանել պարսկական կուսակցութեան հայեացքները, գործ դրած միջոյնները, բայց չենք կարող չընդունել որ այդ կուսակցութիւնը սրիկաներից և վարձկան դաւաճաններից չէր կազմուած, այլ ունէր իր ծրագիրը, աշխատում էր քաղաքական իշխանութիւնը զօրեղացնել և չը թոյլ տալ որ եկեղեցականները լինեն իրերի կատարեալ տէրերը:

Փորթուգալ փաշան էլ այդպէս է վերաբերում պարսկական կուսակցութեան: Թոյլ Հայաստանի և վիթխարի Պարսկաստանի զրուծիւնը չափելով քաղաքագէտի հայեացքով, նա էլ Գարագաշեանի պէս գտնում է որ կրօնական պատերազմը կարող էր և տեղի չունենալ, որ նա անխուսափելի անհրաժեշ-

տութիւն չէր, եթէ հայերը կարողանային չըջահայեաց խոհեմութեամբ վարուել այն պետութեան հետ, որին հպատակուած էին: Վասակի վերաբերմամբ նա ցոյց է տալիս այն հանգամանքը, որ Սիւնեաց իշխանը բառի բուն նշանակութեամբ ուրացող չէր. ճիշտ է, նա թոյլ էր քրիստոնէութեան մէջ, բայց պարսկական կրօնն էլ չընդունեց: Եւ ով զիտէ, եթէ մեր պատմագիրները այնպիսի անհաշտ թշնամութեամբ վերաբերուած չը լինէին Վասակին, գուցէ այսօր մենք կունենայինք այնպիսի նիւթեր, որոնք թոյլ կը տային ենթադրել որ Սիւնեաց իշխանը ոչ քրիստոնէութեան, ոչ մազդեականութեան երկրպագու էր, այլ ձգտում ունէր դէպի հայոց հին կրօնը, որին հետևողներ, ինչպէս յայտնի է, կային Սիւնիքի կողմերում Վասակի ժամանակ:—Միքայէլ փաշան դուրս է բերում Վասակին մի քաղաքագէտ, որ ուզում էր իր հայրենիքը ազատել պարսից լուծից, բայց ոչ թէ հայերի սեփական ոյժով, որ չնչին էր, այլ չըջակայ ցեղերի հետ դաշնակցութիւն կապելով:

Շատ ափսոս, որ մեր հեղինակը կիսատ է թողել իր շատ հետաքրքրական, շատ խելօք պատմական տեսութիւնը. նա չէ հետևում Վարդանին, Վասակին, հոգևորական գործիչներին մինչև կրօնական պատերազմի վերջը, որովհետև հաւատում է Եղիշէին, համարում է նրան անպայման վստահելի, թէև տենդենցիօզ պատմիչ կամ աւելի լաւ է ասել՝ վիպագրող:

Մեղանում ենք հայեացքը, ֆանատիկոսութիւնը այն աստիճան տիրապետող է հանդիսանում, որ երբ մի քննադատ փորձում է ցոյց տալ որ 15 դար ուրացող, մատնիչ հռչակուած Վասակին պէտք է մի քիչ ուրիշ կերպ հասկանալ, իսկոյն աղմուկ են հանում և այդպէս ասողին էլ պատրաստ են դաւաճան և ուրացող անուանել: Սակայն աղմուկը ոչինչ չէ ապացուցանում: Քննադատութիւնը հետզհետէ պարզում է որ Վասակը կղերական անհաշտութեան շնորհիւ է կորցրել իր իսկական դէմքը, ինչպէս նոյն անհաշտութեան զոհ է մեր համակրելի թագաւորներից մէկը, Պապը:—Ի՞նչ վնաս ունենք, եթէ քննադատութեան աշողուի վերականգնել պատմական ճշմարտութիւնը: Եւ Վասակին արդարացնողները հօ չեն կարող նրան մաքուր, ձիւնափայլ գործիչ համարել: Փաստեր կան, որոնք Վասակի օգտին են խօսում, բայց շատ են և այն փաստերը, որոնք նրա դէմ են: Պարսից զօրքի շարքերում հայերի դէմ կռուելը արդէն բաւական է ցոյց տալու, որ այդ մարդը միջոցների խտրութիւն գտնել չը կարողացաւ իր հայեացքները, իր ծրագիրը պաշտպանելու մէջ: Անհաշտ վճիռը տեղ կայ, որ կարդարացնէ նրան և տեղ կայ, որ կը դատապարտէ:

Ինչ և իցէ, շատ ուրախալի է, որ քննական կարողութիւնը այսօր նոր, լայն հորիզոններ է բաց անում մեր առջև և մեր պատմութիւնը կերպարանափոխում է կամայ կամաց. մենք սկսում ենք հասկանալ մեր անցեալը ոչ այնպէս, ինչպէս կամեցել են մեր կրօնաւոր, տենդենցիօզ մատենագիրները, այլ ինչպէս թոյլ է տալիս բազմակողմանի, խիստ հետազօտութիւններ Ահա մենք մասկոթիւնից սովորել ենք որ եթէ պարսիկները մեզ տանջում էին հինգերորդ դարում, պատճառն այն էր, որ նրանք անօրէններ էին, իսկ մենք ամեն կողմով լաւ մարդիկ, որ մենք գնում էինք մեռնելու, որպէս զի ժառանգեցք արքայութիւնը։ Սակայն անօրէնի և օրինաւորի հարցով չէ կարելի բացատրել պատմական մեծ դէպքերը. կային պետական, քաղաքական շահեր, կային աշխարհայեցողութիւնների, ուղղութիւնների ընդհարումներ։ Պէտք է բացատրել այդ բոլորը, պէտք է հասկանալ իրերի իսկական խմաստը։ Միքայէլ փաշան այդպէս էլ արել է։ Նա, երևի, շատ լաւ գիտէր, որ հայը իր պատմական դասագրքերից, իր դպրոցից միայն այն ողորմելի բանն է սովորում, որ պարսիկը մոխրապաշտ էր, զոռելի կրօն ունէր։ Եւ խեղճ հայի միտքը մի քիչ բաց անելու համար նա երկար և մանրամասն պատմում է թէ ինչ էր մաղդեղականութիւնը, ինչեր էր նա դաւանում, ինչ սկզբունքներ էր սրբացնում։ Մեր գրականութեան մէջ ինձ յայտնի չէ մի այլ աշխատութիւն, որ այդքան մանրամասն կերպով խօսէր պարսկական դէմի մասին։ Հէնց միայն այդ կտորը բաւական է, որ մենք շատ չնորհակալ լինենք հանգուցեալ հեղինակից։

Իր ընդարձակ և շատ հետաքրքրական «Նախադրութիւնից» յետոյ Միքայէլ փաշան դնում է Նզդիշի ամբողջ պատմագրութիւնը և լուսարանում է նրան անթիւ ծանօթութիւններով, որոնք թանկագին նիւթեր են, հաւաքուած հմուտ ձեռքով։ Մի համառօտ մատենախօսական յօդուածի մէջ հազիւ թէ կարելի լինի պահանջել որ մենք զօնէ հարկանցի ծանօթութիւն տանք այդ բացատրութիւնների մասին։ Կարող ենք այսօր ասել որ դրանք շատ բովանդակալից են, հետաքրքրաշարժ և բազմակողմանի հարցեր են շօշափում։ Հեղինակի մանրակրկիտ հետազօտութիւնները ոչ միայն պարզաբանում են աշխարհագրական զիրքերը, ճանապարհները, այլ և մօտաւոր հասկացողութիւն են տալիս, օրինակ, թէ ինչ էր Սասանեանների հարկային սխտեմը և Հայաստանը ինչ տեսակ հարկեր էր վճարում Պարսկաստանին։

Իբրև նմուշ մի օրինակ բերենք։ Սովորութիւն է դարձել մեզանում այժմեան թիւրքիան անուանել Տաճկաստան և

օսմանցիներին՝ տաճիկներ: Դա մի անմիտ սովորութիւն է, որ ոչինչ հիմք չունի: Որ այժմեան օսմանցիները տաճիկներ չեն, ցոյց է տալիս այն, որ Խորենացին և Եղիշէն գործ են ածում «տաճիկ» անունը, մինչդեռ յայտնի է որ նրանց ժամանակ չը կային այժմեան թիւրքերը: «Տաճկաստան», ասում է Փօրթուգալ փաշան, այս է Ասորեոց արեւելա-կողմը՝ Միջագետաց մէջ բնակող Արարացիք կամ արուսայիք, որք Շապուհ երկրորդի ատենը զՏիգրոն զարկելու զԲաբելոնացի ասպատակելու էին: Դազի պարսկերէն նշանակէ «արարացի», միանգամայն և «վազուկ» (ծի կամ շուն), որպէս ի մեզ «տաճիկ»: Դրա հնագոյն ձևն էր դազիք կամ դանիք, յոգնակի դանիքան, որ Պոնտոսիչի մէջ ալ Միջագետաց Արարացոց անունն է: Օսմանեան Պետութեան Տաճկաստան ասելը սխալ է ուրեմն, այդ անունը Միջագետաց Արարացոց կը պատկանի, որք ի հինգերորդ դարուն մահմեդական ալ չէին: Ըստ պատմութեան՝ զոր ի մէջ բերէ Միւսթէլ Իւթթալարիի հեղինակը, այդպէս յորջորջեալ են Արարացիքը յանուն Դան Նահապետին իւրեանց, որ հաստատել է զբնակութիւն իւր ի Բաբելոն, և որոյ թոռանը թոռն է եղբւր Բիւրասպի Աթղահակ: Դաճիք՝ ըստ արդի պարսիկ բառագրոց է այր արարացի անելով ի Պարսկաստան: Մեր կողմից կաւելացնենք որ տաճիկ անունով մի ցեղ այժմ ապրում է Միջին Ասիայում և ոչ մի առնչութիւն չունի թիւրքերի հետ: Այսպէս ուրեմն, պէտք է թողնել օսմանեան պետութեան «Տաճկաստան» անունը տալու սովորութիւնը և անուանել նրան Թիւրքիա, ինչպէս անուանում է ամբողջ աշխարհը:

Մի նմուշ էլ լեզուական բացատրութիւններից: Եղիշէն գրել է «զհրաշակերտ յարութիւնն առնելով բոլորեցունց»: Միքայէլ փաշան դնում է այսպիսի ծանօթութիւն: «Դիտելի է՝ որ բահլաւի մատենից մէջ *Frachters*՝ գոյական անուն կը նշանակէ ընդհանուր յարութիւնն ի մեռելոց: Ֆրա սկզբնական վանկը կը փոխի ի հրա հայերէնի մէջ. որպէս Ֆիրիքէ լինի հրեշտակ, Ֆերման՝ հրաման, Ֆերվարէ՝ հրապարակ: Ունիմք և մէք «հրաշակերտ» գոյական անուն»:

Եւ այսպէս շատ ու շատ բացատրութիւններ, որոնք կընծիւններ են լուծում, մթութիւններ են լուսաբանում:

Հեղինակի մէջ երևում է մի վառ սէր դէպի իր հայրենիքը, իր ազգութիւնը: Բայց այդ սէրը խելացի, զարգացած մարդու սէրն է և ոչ մի տեղ կուրութեան չէ հասնում: Միքայէլ փաշան Յազկերտին, Եղիշէի պէս, չէ համարում մի հրէշ, սատանայի գործիք, ընդհակառակն, նա դուրս է բերում այդ թագաւորի խելքը, հեռատեսութիւնը, իր պետութիւնը ամրապնդե-

լու, նրա քաղաքական շահերը ընդարձակելու մեծամեծ ջանքերը: Միհրներսես հաղաբապետը, որ մեր պատմիչների ասելով նոյնպէս մի դաժան հրէշ էր, պետական մի խելօք գործիչ էր, անանականների հաղորդած տեղեկութիւններն է բերում Միհրներսեսի մասին և մենք տեսնում ենք որ դա, ճիշտ որ, մի փորձուած, խորագէտ պաշտօնեայ էր: Այժմ բոլորովին հասկանալի է դառնում որ հայերի ապստամբութիւնը հինգերորդ դարում ոչինչ արդիւնք չէր կարող տալ, նա միայն կը լինէր մի հիանալի նահատակութիւն, գաղափարական մի ինքնազոհութիւն: Այդպէս էլ եղաւ Հայաստանը քարուքանդ եղաւ և այլ ևս չը կարողացաւ առաջուայ պէս ապրել:

Վերջացնելով մեր խօսքը փորձուցալ փաշա գեղեցիկ աշխատութեան մասին, մենք ամբողջ սրտից կը ջանկայինք որ մեր բոլոր պատմագիրները գտնէին այդ բարձրաստիճան, զարգացած և վերին աստիճանի բարեխիղճ աշխատաւոր հայի նման բացատրողներ և լուսաբանողներ:

Լ.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Իվան Տուրգենևի, Արձակ բանաստեղծութիւններ, թարգմանութիւն Ալ. Ծատուրեանի. Բագու, 1902 թ., գինն է 2 կոպ.:
- 2) Բժ. Ա. Բուգուլեան, Առողջ ու հիւանդ երեխայի ոգին, Ա.-Պետերբուրգ, 1902 թ., գինն է 20 կոպ.:
- 3) В. Потто, Первые добровольцы Карабага въ эпоху водворения русскаго владычества (Мелик-Вани и Акоп-Юзбаши Атабековы), Тифлисъ, 1902 г., цѣна 60 коп.
- 4) Հայիւ Սանկտ-Պետերբուրգի հայոց եկեղեցական գոյքերի կառավարութեան խորհրդի 1901 տարուան, Ա.-Պետերբուրգ, 1902 թ.:
- 5) Լէօ, Ստեփանոս Նազարեան, II հատոր, 1902, երկու հատորի գինն է 1 ռ. 50 կ.:
- 6) Լ. Մանուէլեան, Դէպի վեր, զրամատիկական պօէմա, Ա.-Պետերբուրգ, 1902 թ., գինն է 10 կոպ.: